

KARLSLUND

på gränsen mellan stad och
land

Beställning: Länsstyrelsen i Örebro län
Framställt av: AKT Landskap
Författare: Anne Philipson Jancke, Kristina Ask, Therese Fast
www.akt-landskap.se
Foton: AKT Landskap

publ nr. 2010:44

Syftet med undersökningen är att ta fram en landskapsanalys över riksintresseområdet Karlslund i Örebro län. Resultatet presenteras som en fördjupad riksintressebeskrivning.

Nuvarande riksintressebeskrivning och motivering är:

Motivering:

Herrgårdsmiljö med välbevarad reglerad bebyggelse.

Uttryck för riksintresset:

Mangård med huvudbyggnad i sten från 1800-talets början, lokaliserad till åsläge vid vattenfall i Svartån. Monumentala ekonomibygnader i reglerat mönster. Omgivande storskaligt odlingslandskap med underliggande gårdar och lantarbetarbebyggelse.

Området ingår även:

Fossila åkrar, kvarn, kraftverk och ruiner av Örebro gevärsfaktori från 1600- och 1700-talen.

KARSLUNDS HERRGÅRD – PÅ GRÄNSEN MELLAN STAD OCH LAND

När vi närmar oss Karlslund herrgård möts vi av de sedvanliga herrgårdsattributen: ädla lövträd, en rak och allékantad uppfartsväg och snart dyker en stor stallbyggnad upp. Vägen fortsätter och innan vi ens fått syn på den så vet vi att den kommer, den ståtliga mangårdsbyggnaden med tillhörande flyglar belägen på en höjd med vida utblickar. Landskapet styr blicken, det vill få oss att söka efter de rätta vyerna och skapa en på förhand given förväntan kring det vi ser. Vi har varit i liknande landskap förut. Vi känner igen storslagenheten i landskapet och den tillrättalagda rymden. Tiden brukar ofta ha stannat upp någon gång vid 1900-talets början och inslag från det moderna samhället är få. Symbolspråket i landskapet återspeglar maktrelationer från en annan tid. Bostäder för arbetare och ekonomibygnader på behörigt avstånd från herrgården, arbetets landskap tydligt skilt från herrskapets.

Det slår oss att man sällan brukar möta någon i ett herrgårdslandskap. En enstaka bil som far genom lindallén, en traktor som strävar fram på något av de stora fälten. Men människor, de brukar vara sällsynta. Herrgårdslandskap brukar vara privatiserade landskap med anvisningar för hur man får röra sig och åt vilka håll blickarna skall vända sig. Karlslund är också ett herrgårdslandskap med allt vad det innebär i form av symboliska restriktioner men vi förstår ganska snart att här är det annorlunda, här har människor gjort landskapet till sitt. Här möter vi tonårsflickor i ridkläder, föräldrar på barnvagnspromenader och P02 som tränar på den närliggande fotbollsplanen.

DET TÄTORTSNÄRA LANDSKAPET

Riksintresset Karlslunds herrgård ligger i gränslandet mellan stad och land i Örebros västra utkant. Herrgårdsbebyggelsen är anlagd på en höjd med vida utblickar över det omliggande landskapet. Mot väster består utsikten av Närke-slättens flacka odlingslandskap, där Kilsbergen bildar en avlägsen fond. Mot öster är utsikten en annan. Här möts man av stadens siluetter med bostadsområden och industrier i stadens utkant.

I det tätortsnära landskapet ska många aktiviteter samsas om utrymme. I modern tid har nya livsstilar och konsumtionsmönster skapat många andra anspråk på landsbygden förutom att producera livsmedel. Idag försörjer landsbygden stadsbefolkningen med ett rekreationslandskap att vistas i på fritiden. Ett levande och brukat odlingslandskap med stort tidsdjup är en resurs som bidrar till en trivsamt boende- och livsmiljö och skapar attraktiva miljöer för turism och rekreation. Särskilt den tätortsnära landsbygden är utsatt för ett stort förändringstryck. Randzonen mellan tätort och landsbygd är ett lättflyktigt landskap som förändras i takt med tätortsutvecklingens ökande krav på nya utrymmen. Det finns landsbygd där de primära näringarna dominerar med stor andel aktiva lantbruk. På andra platser kännetecknas den tätortsnära landsbygden av nya näringar som hästgårdar, golfbanor och strövområden för fritid och rekreation.

Karaktär av landsbygd upplevs i områdets västra delar som domineras av flacka vidsträckta odlingsytor med torpbebyggelse i odlingsmarkens kanter. I de östra delarna gör staden sig påmind genom verksamheter knutna till rekreation med campingplats, fotbollsplaner, hästhagar och parkområden.

STAD OCH LAND

Närheten till Örebro är central i Karlslunds historia. Under slutet av 1500-talet upplevde näringslivet i Örebro en blomstringsperiod, mycket tack vare att staden fick ensamrätt på järnhandeln i regionen och handeln med bergslagsområdet var omfattande. I Örebro hölls vid denna tid flera riksdagar och staden var en centralort i regionen. Vid denna tid anlades Karlslund som Västra kungsladugården, en av tre kungsladugårdar som försåg slottet i Örebro med livsmedel och ved. Sedan 1500-talet har Karlslund haft skilda ägare och brukningsinriktningar och även periodvis arrenderats ut. Successivt har egendomen utvidgats genom uppköp av gårdar och egendomar i närliggande områden. På 1960-talet köptes Karlslunds herrgård av Örebro kommun.

DET SOCIALA RUMMET

Herrgårdslandskapet är en fysisk materialisering av en idé om samhället - en samhällsordning som föregick folkhemmets visioner om ekonomisk och social jämlikhet och som byggde på att människors rättigheter och skyldigheter var knutna till vilket samhällsskikt man tillhörde. Det jordägande övre samhällsskiktet använde landskapet för att manifesteras sin makt och samhällsställning. Med sin framstående arkitektur och målinriktade landskapsplanering stod herrgårdsanläggningen under sin tid som en symbol för rikedom och ingenjörskonst. Här fanns en tydlig skillnad mellan de som ägde och de som arbetade, en skillnad som också uttrycktes i landskapet. För herrgårdsdriften behövdes en mängd olika människor som kunde ansvara för förvaltningen, arbeta inom jordbruket, driva de industriella verksamheterna och sköta trädgårdar och parker. De som arbetade inom godset och de som ägde och förvaltade förenades i arbetet med dess drift, men hölls samtidigt separerade i rummet genom strikta sociala regler.

Herrgården var ståndsmässigt förlagd på en höjd med visuell kontakt med omgivande landskap och med en zon fri från övrig bebyggelse, en skapad distans i rummet. Det geografiska avståndet mellan torparen och herrskapet tjänade som en påminnelse om samhällets sociala skillnader. Herrgårdslandskapets medvetet gestaltade vyer och utblickar liksom upplevelsen av stramhet, storskalighet och monumentalitet uttrycker ett utpräglat stilideal. Symmetrin och perspektivlinjerna var en styrande princip i herrgårdslandskapet. Långa raka och alléprydda och tydliga axlar, entréer och riktningar signalerade ingången till godsens marker och gav en ståndsmässig inramning för egendomen.

Herrgårdslandskapets motvikt finner vi i de torp och arbetarbostäder som speglar ett annat socialt landskap. Flera torp ligger uppkurva i utkanterna av det storskaliga jordbrukslandskapet. Arbetskravets behov var stort och en stor del av arbetet på herrgården utfördes av statare, daglönare, torpare och tjänstefolk. Karlslund hade under sin storhetstid ett hundratal anställda och ett stort byggnadsbestånd. Skälväxlingarna i landskapet, från det storskaliga, medvetet gestaltade till det vardagliga och småskaliga är ett karaktärsdrag som speglar människors levnadsvillkor.

MÖNSTERJORDBRUK

Karlslund hade sin blomstringstid under 1800-talet. De stora godsägarna engagerade sig i den växande lantbruksvetenskapen och var tidiga med att förverkliga nya idéer som rationaliserade jordbruket. Många gånger var herrgårdarna en drivande kraft i samhället och förändringar som gjordes på de stora godsen fick snart efterföljare på bondejorden.

Karlslund utvecklades till ett mönsterjordbruk. Nya redskap, växtslag, odlingsmetoder, djurraser, utfodringsätt och experiment med nya gödningsmetoder provades för att öka skördarna och skapa lönsamhet i jordbruket. På herrgården ökade nyodlingarna och en omfattande byggnadsverksamhet, både i form av nybyggnation och moderniseringar, inleddes. Det traditionella byggnadsskicket kom att ses som otidsenligt och osunt. Med införandet av rationella arbetsmetoder skulle också byggnaderna bli rationella. En stor ria och ett magasin uppfördes bland annat för torkning och förvaring av spannmål. Ett stort modernt stall byggdes och en vällingklocka uppfördes på stallbacken för att signalera när arbetsdagen började och slutade.

Produktiviteten i jordbruket ökade och befolkningen växte kraftigt. En allt rikare grupp av godsägare och storbönder ställdes mot en växande underklass utan jord som kunde ge möjlighet till egen försörjning. Herrgården hade parallella arbetsorganisationer bestående av både daglönare, dagsverks- och statarsystem. Torpen var både självständiga småjordbruk och samtidigt en del i herrgårdens arbetsorganisation. Torparens bostad med tillhörande småjordbruk betalades i form av dagsverken till godsägaren. Statarna var egendomslösa, årsanställda, gifta lantarbetare och ofta var både mannen och kvinnan i familjen anställda. Deras bostäder tillhörde arbetsgivaren och de hade arbetsersättning i form av "stat". Det innebär att lönen till största delen betalades in natura. Statarsystemet var vanligt vid storjordbruk som växte fram under den agrara omvandlingen under 1800-talet. Till skillnad från de helårsanställda statarna var torparna i stort sett självförsörjande och torparens dagsverken kunde regleras till arbetsintensiva delar av året. Eftersom torpsystemet var flexibelt levde det ofta kvar vid sidan av statarna.

Godsets arbetsorganisation var i hög grad präglad av patriarkala relationer. Arbetaren stod i ett personligt men underordnat förhållande till arbetsgivaren. Godsägare erbjöd ett skydds nät i en tid innan den starka staten utvecklats på allvar. Den patriarkala omsorgen märktes bland annat genom att kyrksal och skolsal inrättades i brygghuset. Framväxten av det moderna industrisamhället drev fram sociala förändringar. Under 1900-talet började de äldre kontraktsrelationerna mellan arbetare och arbetsgivare ersättas av arrendavtal och lönearbete.

Fram till 1900-talets början bodde det stora flertalet människor på landsbygden och försörjde sig på jordbruk. Behovet av en stor arbetsstyrka minskade i takt med mekaniseringen av jordbruket. Från att landskapet under lång tid formats av muskelkraft ersattes denna nu av fossila bränslen och nya effektiva maskiner. På 1900-talet utvecklades Karlslund till ett av de mest rationella storjordbruken i Närke. Maskinmjölkning infördes och motorer drev bland annat tröskverk, kvarnar, spannmålssorteringsmaskiner och pumpar. Åkrarna stenröjdes och täckdikades för att bättre passa herrgårdsjordbrukets djupgående traktorplogar och breda maskiner för sådd och skörd.

TEKNIKHISTORIA OCH INNOVATION

Industrialiseringen förändrade samhället i grunden. Precis som inom jordbruket var den godsägande klassen många gånger drivande när det gällde att ta till sig den nya tidens innovationer. Tiden från slutet av 1800 – talet och fram tills det att staden tog över herrgården på 1960 – talet präglades av tekniska uppfinningar och rationalisering. Här tändes en av de första glödlamporna i Sverige och här fanns landets första privatägda kraftstation. Karlslund blev landets mest elektrifierade gård, och allt skulle drivas med elektricitet, från kvarnar till slipstenar, och elektrisk belysning skulle finnas i alla hus och uthus. På gården experimenterades med ny teknik och även nya metoder och byggnader. Karlslund har ett rikt industrihistoriskt arv. Kring Svartån har vattenkraften utnyttjats åtminstone sedan medeltiden, och i anslutning till ån är många av de senare industrierna lokaliserade. Här finns kvarnar och kraftstation och området utgör kärnan i gårdens industriella varksamhet.

PARK OCH TRÄDGÅRD

Karlslund har en lång och rik trädgårdshistoria. Herrgårdens trädgårdskonst rymmer både nyttoväxt-trädgårdar och landskapsparker. Här finns terrassträdgård, frukt- och köksträdgård och engelsk park med tidstypiska planteringar. Herrgårdarnas trädgårdar och parker formgavs omsorgsfullt enligt tidens uppfattning av stil och god smak och utifrån de senaste nyheterna inom arkitektur, trädgårdsodling och parkestetik.

De äldsta trädgårdsodlingarna går tillbaka till Karlslunds tid som kungsladugård. Trädgårdarna producerade då nyttoväxter som bidrog till att försörja Örebro slott med livsmedel. De tidiga trädgårdarna hade geometriskt formade odlingskvarter och raka gångar.

Karlslunds herrgårdslandskap är en viktig del av Örebros grönsstruktur. Parker och trädgårdar fungerar som mötesplatser för folklivet.

Den engelska parken som tillkom under 1700-talet var en reaktion på barockens symmetriska former och tuktade vegetation. Den engelska parken var ostrukturerad med mjukare, friare former som skulle ge intryck av naturlig växtlighet med betoning på upplevelser. Ideallandskapet skulle skapa stämningar och man hämtade inspiration från landskapsmåleri, renässansideal och kinesiska trädgårdar. Parken skulle erbjuda omväxlande scenerier och vyer. På Karlslund anlades eremitgrottor, sittplatser och slingrande promenadvägar.

Parker och trädgårdsodlingar var en oskiljaktig del av herrgårdskulturen. Under 1800-talet blomstrade denna livsstil. Nytt- och prydnadsväxter odlades för herrgårdens hushåll och överskottet såldes på trädgårdstorget i Örebro. Parken sågs under 1800-talet som en grön oas, en motvikt till den grå stadsmassan. Förutom herrgårdens salonger för representation och bjudningar var parken en naturlig del i societetslivet.

STADSNÄRA GRÖNOMRÅDE

Karlslund har under lång tid präglats av närheten till staden. Örebro började expandera kraftigt under 1800-talets sista decennier. I utkanten av Örebro växte nya bostadsområden fram i takt med att lantarbetare flyttade in för anställning i stadens industrier. Under 1800-talets senare hälft kom Karlslundsområdet att bli attraktivt utflyktsmål för Örebros stadsbor. Man ville komma ut från stenstaden till landsbygdens ljus, luft och grönska. Tillgängligheten ökade när båttrafik startade på Svartån mellan staden och Karlslund. Hästhagen och Jägarbacksområdet var särskilt populärt för borgerskapets nöjes- och sällskapsliv. Vid Hästhagen fanns badmöjligheter, dansbana och servering vid restaurang Strömsnäs som var en samlingspunkt för folklivet där olika sociala tillställningar och evenemang anordnades. Vid Strömsnäspaviljongen och dansbanan hölls även Karlslunds årliga skördefest.

Under efterkrigstiden steg efterfrågan på bostäder i staden och samtidigt ökade kraven på bostadsstan-

I Hästhagen finns ett stort område med fornlämnar s.k. ryg-gade åkrar troligen från 1500-talet. Det är av Sveriges största miljöer av detta slag. Idag ingår de gamla åkrarna i friluftsområdet Hästhagen med bland annat minigolf, frisbeegolf, camping och kano-tuthyrning. Intill Hästhagen ligger Rosta gårde med fotbollsplaner.

ard. Arbetstiden reglerades och lagstadgad semester infördes. Med det moderna samhällets framväxt under 1900-talet förändrades anspråken på den tätortsnära landsbygden. Friluftslivet, som tidigare varit en exklusiv företeelse förbehållen förmögnare samhällsklasser, utvecklades nu till breda, folkliga rörelser. I tiden låg också idéer om vikten av ett sunt och aktivt friluftsliv i naturen. I början av 1900-talet övertogs Strömsnäs av KFUM och fungerade ända fram till 1960-talet som frilufts- och sommarhem.

När Örebro stad började köpa in markreserver på den omgivande landsbygden för bostadsbyggande möjliggjordes en kraftig bebyggelseexpansion. Flera byar och herrgårdar i stadens utkant införlivades med stadsbebyggelsen. Staden kröp med tiden allt närmare Karlslunds herrgård. På 1960-talet köptes Karlslund in av Örebro kommun men planerna på att bebygga även Karlslunds marker lades ned. Förvärvet av Karlslund har gjort att stora markområden undandragits från exploatering. Mitt i det expansiva stadslandskapet skapades en ficka där tiden tycktes ha stannat av.

Med sina stora rekreativa värden för stadens invånare utgör Karlslunds herrgårdslandskap en hörnsten i Örebro stads grönstruktur. Herrgårdslandskapet är idag en del av det nya stadsrandslandskap som utgör en viktig förbindelselänk mellan det urbana livet och landsbygden. Stadsrandens landskap karaktäriseras av det särpräglade mötet mellan urbant och lantligt med verksamheter som anpassats till stadsbefolkningens behov i form av kultur, fritid och rekreation. Här finns parker, trädgårdar, museer, strövområden och promenadstråk men också fotbollsplaner, hästhagar, camping och anläggningar för bad och ridning. I området finns ett stort antal verksamma konstnärer och hantverkare vars utställningar och butiker tillsammans med café och restaurangverksamhet utgör ett viktigt besöksmål.

Landsbygdskaraktären upplevs framförallt i väster på större avstånd från staden. Här erbjuds vidträckta utsikter över ett storskaligt jordbrukslandskap med småskalig torpbebyggelse uppkurpen i skogskanten. Österut i randzonen mot staden möts blickarna av ytterstadens flerbostadshus, småhusområden och industrier. Det tätortsnära landskapet präglas av en större urbanisering med inslag av nya näringar som fotbollsplaner, hästhagar, campingplats, parker och strövområden för fritid och rekreation.

Riksintresseområdet Karlslunds herrgård består av ett herrgårdslandskap med välbevarad reglerad bebyggelse med monumentala ekonomibyggnader omgivet av ett storskaligt odlingslandskap med underliggande gårdar och lantarbetarbebyggelse. Men det utgör också en randzon mellan staden och landsbygden, ett välbesökt rekreationsområde och en viktig hörnsten i Örebros grönstruktur. I sitt sammanhang berättar Karlslund historien om herrgårdarnas roll i jordbrukets och den tidiga industrins utveckling, om stadens utbredning och ökade behov av grön- och strövmråden.

Riksintresseavgränsningen rymmer både det relativt obesökta storskaliga odlingslandskapet väster om herrgårdsbebyggelsen, med tillhörande torp och arbetarbostäder och de mer välbesökta området öster och söder om herrgården med parkanläggning och trädgård.

REFERENSER

Sylvan Larsson, G. 1993. *Carlslund - från kungsladugård till herrgård*. Örebro läns museum.

Örebro kommun. 2006. *Örebro grönstruktur*

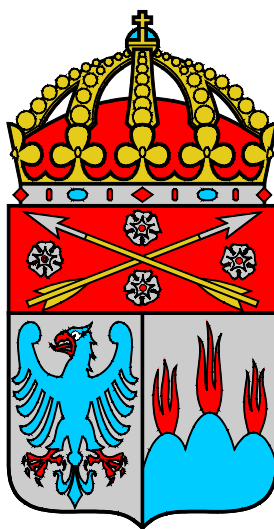
Örebro kommun. 2010. *Vårt framtida Örebro. Översiktsplan för Örebro kommun*.

Länsstyrelsen i Örebro län och Örebro läns museum. 1998. *Riksintressanta kulturmiljöer i Örebro län*

Örebro kommuns hemsida

FMIS

LST Gis

Länsstyrelsen Örebro län

Postadress
701 86

Besök
Stortorget 22

Internet
www.lansstyrelsen.se/orebro

E-post
orebro@lansstyrelsen.se

Tfn växel
019-19 30 00

